

ARHIVI SPOMINA
HORIZONTI ZGODOVINE
UMETNOST IN STVARNOST
ODMEVI IN OCENE

Miroslav Krleža
Mica Matković
Lilijana Burcar
Michael Lebowitz
Primož Krašovec
Lev Kreft
Anna-Katharina Gisbertz

Rachel Aumiller
Daniel Hartley
Simon Hajdini
Benjamin Noys
Rok Benčin
Jože Ciuha
Nena Škerlj

BOREC[★]
LXVI/2014, št. 706-708

BOREC[★]

LXVI/2014, 706-708

BOREC[★]

BOREC[★]
BOREC LXVI/2014, št. 706-708
REVIJA ZA ZGODOVINO, ANTROPOLOGIJO IN KNJIŽEVNOST

HORIZONTI ZGODOVINE

LILIJANA BURCAR
IZKRIVLJANJE IN DEGRADACIJA SAMOUPRAVNEGA
SOCIALIZMA V IMENU LIBERALNEGA FEMINIZMA
IN NOVODOBNEGA »ANTIFA«

MICHAEL LEBOWITZ
PONOVO IZUMLJANJE SOCIALIZMA

PRIMOŽ KRAŠOVEC
RAZPOKE V SOCIALISTIČNEM TRIKOTNIKU

Čeprav neomarksistična levica vključno z novovzniklimi antifa gibanji sama sebe deklarira za naslednico in nosilko socialistične dediščine, se s privzemanjem liberalnega in zato v resnici sebi antitetičnega diskurza – ki ga, skrb vzbujajoče, ne prepozna kot takega – postavlja na isti ideološki breg kot sile kapitalistične reakcije, proti katerim naj bi se borila. V tej luči zato še toliko bolj vzbuja skrb, da neomarksistična antifa gibanja nastopajo v imenu socializma, predstavljajoč se za njegovo neposredno kontinuiteto, a v resnici delujejo kot njegova diskontinuiteta.

LILIJANA BURCAR

LILIJANA BURCAR

IZKRIVLJANJE IN DEGRADACIJA SAMOUPRAVNEGA SOCIALIZMA V IMENU LIBERALNEGA FEMINIZMA IN NOVODOBNEGA »ANTIFA«

Na prostoru nekdanje socialistične Jugoslavije smo tudi med novonastalimi mladimi antifa in neomarksističnimi skupinami priča zgodovinsko nekontekstualiziranim reinterpretacijam, s tem pa vsebinskemu izbrisu ali izničenju emancipacijskih politik in dosežkov samoupravnega socializma. To je posledica nekritičnega prevzemanja ozkih idejnih smernic liberalnih feminizmov, ki so se v zadnjih desetletjih uveljavili znotraj zahodnega kapitalističnega sistema in ki so bili v osemdesetih letih plasirani kot oblika feminističnega izvoznega produkta na Vzhod.¹ Na različnih okroglih mizah in panelih se pojavljajo površinske trditve in teze, srž katerih je zapadanje v poenostavljene in zavajajoče koncepte kot posledica privzemanja zapadnega pogleda na socializem skupaj z njemu inherentno, ozko logiko liberalnega feminizma, ki vztraja pri ahistoričnem pojmovanju patriarhata in s tem

1 Gl. npr. Dorothy J. Rosenberg, »Shock Therapy: GDR Women in Transition from a Socialist Welfare State to a Social Market Economy«, *Signs*, let. 17 (1991), št. 1, str. 129–151, ki podobno kot preostale analize na to temo razčlenjuje potek aneksacije Vzhodne Nemčije, med drugim tudi programe in metode, s katerimi so zahodne finančne institucije, konservativne in liberalne parlamentarne skupine s pomočjo nevladnih organizacij (NGO) in drugih za to ustanovljenih institutov na področju nekdanjega socialističnega bloka zamejile domet in prestrukturirale pojem feminizma. Gl. tudi moji študiji *Od socializma nazaj v kapitalizem: repatriarhalizacija družbe in redomestikacija žensk* (neobjavljeni rokopis, 2013, v pripravi pri Založbi Sophia) in »Od socialistične k (neoliberalni) kapitalistični družbenoekonomski ureditvi: redefinicija državljanstva žensk«, *Borec*, let. 61 (2009), št. 657–661, str. 296–331.

pri ločenih, esencialistično popreproščenih identitetnih politikah žensk in moških. Tako se vse bolj pojavljajo trditve, da se je socialistična revolucija ob razpustitvi domnevno povsem avtonomne AFŽ – torej po interpretaciji liberalnega feminizma, ločeno delujoče in zato še prav posebej dragocene, hkrati pa edine ženske organizacije – izneverila, širše pa celo odrekla reševanju tako imenovanega »ženskega vprašanja«. Še več, ženske naj bi zgolj obtežila z dvojnimi, tj. reprodukcijskim in produkcijskim delom, iz česar naj bi takoj po razpustitvi AFŽ nastopilo obdobje ponovne repatriarhalizacije družbe, ki naj bi trajalo vse do uničenja socializma. Povedano drugače, teza, ki se širi po nekdanjem jugoslovanskem prostoru, je, da naj bi socialistična revolucija pojedla, če ne kar kanibalizirala svojega lastnega feminističnega otroka. Pod preprogo naj bi pometla, s tem pa potlačila svojo zavezo po osvoboditvi žensk izpod jarma izkoriščanja, drugorazrednosti, sistemske marginalizacije in diskriminacije. Namesto tega naj bi – kot je bilo mogoče nazadnje paradoksalno slišati decembra 2013 v Zagrebu na antifa dogodku ob počastitvi 71. obletnice ustanovitve AFŽ – ženske ob istočasni množični težnji po vključitvi na »trg dela« obtežila z večino neplačanega reproduktivnega dela in jih tako celo ponovno »potisnila nazaj za štiri stene njihovih domov«.

Prevzemanje in ukoreninjanje tovrstnih revizionističnih tez pod oznako samodeklarirane leve kritike lahko potekata le na osnovi nepoznavanja in hkratnega izbrisa zgodovinskih dejstev, predvsem pa na osnovi mešanja in

2 Na ta zgodovinski redukcionizem, ki se veže na družbenopolitično delo in vlogo žensk med NOB in v času vzpostavljanja socializma, opozarjajo številna kritična poročila in zapisi že iz sedemdesetih let. Med njimi tudi tista, ki jih je pripravila Vida Tomšič o položaju žensk med NOB: »Ženske so sodelovale v vseh ilegalnih oblikah političnega dela – od KP, SKOJ, LF in drugih [npr. v krajevnih in okrajnih narodnoosvobodilnih odborih, gl. *Slovenke v Narodnoosvobodilnem boju: Zbornik dokumentov, člankov in spominov*, 2. del, Zavod Borec, Ljubljana, 1970.]. To je treba poudariti, ker po organizacijski utrditvi antifašističnega ženskega gibanja v posebno fronto žensk – AFŽ – pogosto nastaja vtis, kot da bi bila celotna udeležba žensk v NOV usmerjena in izražena le z Antifašistično fronto žensk.« (Vida Tomšič, *Komunistična partija Jugoslavije v boju za emancipacijo žensk*, ČŽDO Komunist, Ljubljana, 1978, str. 43.) Enako velja za obdobje po drugi svetovni vojni, ko se je zaradi preoblikovanja družbenoekonomske ureditve, s tem pa položaja žensk pričelo ustanavljati samostojna društva, ki so prerasla organizacijski okvir AFŽ. Kot je poročala Vida Tomšič: »V vseh teh organizacijah pa tudi v ZK in SZDL so ženske sodelovale v velikem številu, medtem ko so mladinke usmerile svojo aktivnost v mladinske, delavske in študentske organizacije, v mladinske delovne sekcije, skupaj s svojimi mladimi tovariši. Med mladino se nikoli ni pojavilo vprašanje posebnega ženskega organiziranja.« (Vida Tomšič, *Ženska v razvoju socialistične samoupravne Jugoslavije*, Delavska enotnost/Niša žena, Ljubljana, 1980, str. 77.)

nerazumevanja bistvenih razlik med socialističnim feminizmom in liberalnim feminizmom. Dejstvo je, da je bila AFŽ *ena od organizacij*, v katero so bile mobilizirane ženske v času NOB.² Prav tako AFŽ *ni bila v celoti samostojna*, ampak ena od podpornih organizacij, ki so delovale v okviru Ljudske fronte; od vsega začetka pa se je usklajevala in ravnala po strategijah, kot jih je začrtovala KPJ.³ Pri tem so se člani in članice KP vseskozi zavedali problema, ki lahko nastopi zaradi ločevanja žensk v posebno organizacijo, ki pa je bila v danih okoliščinah kot oblika aktivistične mreže in eden od zahtevkov uspeha socialistične revolucije nujno potrebna za širše politično ozaveščanje in vključevanje najrazličnejših skupin in slojev žensk v podporno zaledje NOB. In sicer, usmerjanje žensk zgolj v delovanje znotraj za to posebno ločene, vertikalne organizacije bi lahko imelo za posledico le njihovo simbolno pripustitev v samo jedro družbenega reda, saj bi lahko vodilo do ograjevanja in izločanja žensk iz neposrednega sodelovanja pri družbenih in političnih spremembah.⁴ Predvsem pa je v razpustitvenem aktu AFŽ iz septembra 1953 mogoče najti navedbo, da je takšna segregacijska politika poseben problem, saj »bi to podpiralo [tudi] napačno mnenje, da je vprašanje položaja žensk nekakšno posebno žensko vprašanje, ne pa vprašanje naše družbene skupnosti«,⁵ tj. da gre pri ženskah »za nekatere posebne in ne splošne družbene probleme«. ⁶ To pa bi pomenilo nevarnost zdrsa v liberalni meščanski feminizem in s tem zapadanje v identitetno politiko esencialističnih spolnih razlik.

Prav liberalni feminizem namreč vztraja pri ločenih ženskih organizacijah in lobijih, pri čemer problem patriarhata zvaja na raven individualnega

3 Gl. npr. poročila Vide Tomšič v *Komunistična partija Jugoslavije v boju za emancipacijo žensk*, *Ženska v razvoju socialistične samoupravne Jugoslavije*, Ženska, delo, družina, družba (2., dopolnjena izdaja, Komunist, Ljubljana, 1978).

4 Ali kot je to ubesedila Vida Tomšič: »Očitno pa je, da usmerjanje političnih sil in žensk v okvire posebne, vertikalno organizirane politične organizacije žensk ne bi bilo v skladu s potrebo, da ženske neposredno sodelujejo v samoupravnih in drugih organih oblasti in družbenih organizacijah [...] Neposredne navzočnosti žensk [...] ni mogoče nadomestiti s 'predstavniciami' ženskih organizacij.« (*Ženska v razvoju socialistične samoupravne Jugoslavije*, str. 82.) Od centrov moči oddvojena ženska organizacija bi tako predstavljala kvečjemu dopolnilo obstoječim politikam, kar bi jo prelevilo v posebno obrobno interesno skupino, ki tako nima neposrednega vpliva na vsebino in ki lahko v najboljšem primeru služi le kot občasno posvetovalno, ne pa nujno upoštevano telo pri ustvarjanju ali dopolnjevanju politik, oblikovanih na povsem drugih horizontalno-vertikalnih ravneh.

5 Prav tam, str. 77.

6 Prav tam, str. 63.

antagonizma med moškimi in ženskami, oklepajoč se ahistoričnega pojmovanja patriarhata, s tem pa izvenkontekstualnega pojmovanja marginalizacije in diskriminacije žensk. V nasprotju s socialističnim feminizmom liberalni feminizem tako ne upošteva, da so položaj žensk, njihova marginalizacija in diskriminacija sistemsko pogojeni in torej sestavni del družbeno-ekonomskega ustroja kapitalistične (ali druge hierarhično-izkoriščevalske) družbe, ki med drugim vpliva tudi na oblikovanje medsebojnih odnosov med moškimi in ženskami. Liberalni feminizem temelji na ženskih skupinah in identitetnih politikah, s tem pa na domnevno ločenih interesnih ali ženskih vprašanjih, ki naj bi tako imela opravka z domnevno izoliranimi in samostojnimi spolnimi razlikami, nikakor pa ne z družbenoekonomskimi sistemi izkoriščanja in zagovora drugorazrednosti, ki te razlike v resnici ideološko proizvajajo in materialno krepijo. Zato je liberalni feminizem, ki je edina dopustna in etabliрана oblika feminizma v kapitalističnih družbah, v svojem jedru kvečjemu reformističen: pristaja torej na simbolično vključitev žensk v obstoječi sistem brez njegovega spreminjanja, tj. pod obstoječimi kapitalističnimi družbenoekonomskimi pogoji, ki seveda omejujejo možnosti delovanja in oblike samouresničenja posameznice. Ker liberalni feminizem ohranja obstoječa razmerja moči, se zato v najboljšem primeru zateka k parcialnim, paliativnim in kooptantskim rešitvam, ki pomagajo vzdrževati sistem spolnih razlik, od česar sta odvisna tudi ohranjanje in poglobljanje družbenoekonomskega statusa quo. Nazoren kazalnik tovrstnega liberalnega priznavanja simbolne pripustitve žensk v obstoječi sistem razrednih kapitalističnih odnosov – seveda z različnimi hierarhičnimi stopnjami simbolne vključitve, a v resnici tudi istočasne različnostopenjske marginalizacije vseh žensk – je denimo zagovor polovičnega delovnega časa za ženske. Tako naj bi po drugi svetovni vojni na Zahodu prišlo do množičnega vstopanja žensk na trg delovne sile, ki ga liberalni feminizem obelodanja kot težko dočakano vključitev žensk v javni prostor, s tem pa tudi njihove emancipacije (ob domnevno uspešnem usklajevanju prav vsega reproduktivnega dela). V resnici pa je šlo le za simbolno in obrobno pripustitev, saj takšen tip zaposlovanja deluje na principu istočasne izključitve in ponovne marginalizacije žensk kot še vedno primarno zasebne, pogospodinjene reprodukcijske in nato le sekundarne delovne sile brez možnosti samostojnega ekonomskega preživetja, s tem pa osebne neodvisnosti in (poklicne) rasti.

V nasprotju z liberalnim feminizmom socialistični razume, da sta položaja ženske in moškega vedno posledica družbenih in ekonomskih odnosov in da je institucionalni patriarhat skupaj z ideološkimi procesi pripisovanja atributov moškosti in ženskosti v zgodovini kapitalizma nastopal kot sestavni

del izkoriščevalskih odnosov. Znotraj teh razmerij, ki so določali položaj in identitetne možnosti žensk, so bile ženske na osnovi pripisanim jim atributom femininosti postavljene za nevidno in v ozadje potisnjeno primarno reprodukcijsko silo, ki subvencionira lastnike kapitala pri vzdrževanju in oblikovanju njihove obstoječe in bodoče delovne sile, in hkrati v povezavi s tem za sekundarno in od moža odvisno delovno silo. Povedano drugače, socialistični feminizem razume, da položaj žensk in produciranje spolne razlike nista del individualnih in izoliranih identitetnih politik, ki naj bi bile zvedljive na domnevno več in skorajda nerazločljiv konflikt med moškimi in ženskami, ampak da je sestavni del strukturiranja in ustroja družbe, zaradi česar je tudi postavka spola in spolne razlike zgodovinsko pogojena in spremljiva. Zato tudi emancipacija žensk ni mogoča brez celostnih sistemskih sprememb. Socialistični feminizem izpostavlja, da je emancipacija žensk neposredno odvisna od globinskih in družbenoekonomskih sprememb, in ne od posameznih, parcialnih reform, ki delujejo kot obliž na obstoječi kapitalistični sistem (družbenospolnega) izkoriščanja. To pa tudi pomeni, da je bila za odpravo drugorazrednosti ženske potrebna več kot ločena ženska organizacija oziroma da »posebna [...] ženska organizacija ne more biti niti sredstvo niti merilo ženske emancipacije«,⁷ še prav posebej če to pomeni odvratanje pogleda od strukturne narave problema spolne marginalizacije, drugorazrednosti in izkoriščanja žensk. Ta problem je torej le navidezno (na zunaj) specifično ženski, v resnici pa je sistemski, in zato, kot bi se izrazila Vida Tomšič, skupni družbeni problem. Zahteva namreč spreminjanje materialnih možnosti delovanja in s tem pogojev samouresničitve žensk, na osnovi česar lahko poteka tudi spreminjanje zavesti ne le žensk, ampak tudi moških. Zato je tudi nerazrešljiv zgolj z vpeljavo strukturno ločene, tj. odvojene in vase zaprte ženske organizacije.

Ta problematika je kmalu prišla do izraza tudi v zgodovini razvoja same AFŽ. Naj izpostavim, da v tej razpravi nikakor ne gre za pomanjševanje vloge ali za odrekanje veljave tej organizaciji, ampak za očitno dejstvo, da je z oblikovanjem in razvojem socialistične ureditve AFŽ preprosto prerasla svoje okvire, in to v več pogledih. AFŽ je služila političnemu ozaveščanju najširših množic žensk in organizaciji zaledja NOB, po vojni pa je bila njena naloga, da »pomaga razvijati celoten sistem pomoči delovni ženski in materi, in to v najtesnejšem sodelovanju z ljudskimi odbori in zdravstvenimi organi, s sindikati, z Rdečim križem, prek porodnišnic, posvetovalnic, ambulant, otroških jasli, igrišč, dnevnih otroških zavetišč, sezonskih jasli, otroških

7 Prav tam, str. 81.

vrtcev, s tehniziranjem gospodinjestev, olajševanjem življenjskih razmer žensk, odpiranjem menz, šolskih kuhinj, skupnih pralnic, čistilnic itd., pa tudi z *individualno pomočjo* materam in otrokom. To bo ženskam omogočalo večjo udeležbo v gospodarskem in političnem življenju.⁸ V svojem jedru je AFŽ vse bolj združevala različno podporno in strokovno znanje, nosilci katerega so bili vse bolj tako moški kot ženske, saj je bilo tovrstno znanje ne glede na spol potrebno za delovanje in organizacijo posebej ustanovljenih »sekcij in komisij, npr. za mater in otroka, za gospodinjstvo, za prosvetljevanje kmetic, za delavke, itd.«⁹ Tako se je po vojni AFŽ že v tem pogledu prelila izven ozkih okvirov »zgolj ženske organizacije«. Predvsem pa je delovala kot ločena, a hkrati kot Ljudski fronti podporna in dopolnilna organizacija, v kateri je delo temeljilo na prostovoljni bazi. To pa je prej ali slej pripeljalo ne le do »podvojit[ve] dela, predvsem političnega in kulturno-prosvetnega«¹⁰ med aktivistkami Ljudske fronte, ampak do visokih nadobremenitev delovnih žensk, ki so tako v resnici opravile dvojno fizično delo: poleg svojega doma še tisto v obliki dopolnilne in prostovoljne pomoči ostalim ženskam.¹¹ Ne glede na razvejanost organizacije je oblika prostovoljnega dela vedno sporadičnega in hkrati le podpornega značaja. Zato je bil in ostaja za resnično emancipacijo žensk potreben prehod od humanitarnih, podpornih intervencij (ki so delovale zgolj kot »podaljšek individualne skrbi za otroke«)¹² k sistemskim spremembam. Ali kot je komentirala Vida Tomšič:

»Ženske so se vključevale v družbene akcije in v delo zunaj doma, pri tem pa je njihovo breme materinstva in gospodinjstva v glavnem ostalo nespremenjeno, takšno, kakršno so že po tradiciji nosile v zaostali deželi in patriarhalni družbi. Skupne akcije za reševanje nekaterih aktualnih problemov (skrb za otroke, prehrana in podobno) so imele v prvih letih razvoja velik pomen, niso pa rešile nastalih problemov. Nujen je bil prehod od kampanjskih akcij k sistematičnim in trajnim rešitvam novih družbenih in socialnih vprašanj.«¹³

Ta prehod od »kampanjskih akcij k sistematičnim in trajnim rešitvam« pa je prav prehod od začasnih in blažilnih ukrepov k »reševanju konkret-

8 Edvard Kardelj, nav. v prav tam, str. 76, moj poudarek.

9 Prav tam.

10 Gl. Tomšič, *Komunistična partija Jugoslavije v boju za emancipacijo žensk*, str. 60.

11 Gl. npr. današnjo kontekstualizacijo tega dejstva v Gordana Stojaković, *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena*, Zavod za ravnopravnost spolova, Novi Sad, 2012, str. 44.

12 Tomšič, *Komunistična partija Jugoslavije v boju za emancipacijo žensk*, str. 58.

13 Prav tam, str. 68.

nih ekonomskih in družbenih problemov, ki določajo tudi položaj žensk.«¹⁴ Gre za prehod k *vseobsežni institucionalizaciji in s tem k sistemski zagotovitvi emancipacije*: ta sloni na podružbljanju in profesionalizaciji skrbstvenih, vzgojnih in varstvenih dejavnosti tako za otroke kot ostarele in bolne, v kombinaciji s čimer je šele mogoča tudi sočasna vzpostavitev univerzalne družbenoekonomske enakopravnosti ženske, ki temelji na njeni polni zaposlitvi, kar ji tudi prinaša ekonomsko neodvisnost in samostojnost. Prav takšne sistemske spremembe pa lahko slonijo le na prehodu od prostovoljnega dela in pretežno humanitarnega značaja organizacije, kot je bila AFŽ po drugi vojni, k institucionalizaciji družbenoekonomske enakopravnosti, s tem pa k sistemski spremembi položaja žensk. Tako je prav sistematično spreminjanje »individualne skrbi staršev za svoje otroke v družbeno [in strokovno] skrb za vsakega otroka, podružbljanje družinskih skrbi in opravil vse bolj presegalo okvire [prostovoljne] ženske organizacije«,¹⁵ hkrati pa dalo temelje za spremembo materialnih pogojev, ki so bili nujni za doseg univerzalne emancipacije žensk, tj. njihove družbene in ekonomske samostojnosti in neodvisnosti.

Liberalno privzeta teza, da naj bi leta 1953 prišlo do nenadne ukinitve AFŽ (domnevno zaradi strahu pred močno, posebno žensko organizacijo), kar naj bi zadalo smrtni udarec ženskim pravicam na območju Jugoslavije in vrnitev v institucionalni patriarhat, je zgodovinsko gledano depasirana in zato zavajajoča. Ta dekontekstualizirana teza predpostavlja – s tem pa današnjim mladim generacijam pred očmi riše zmotno sliko –, da je po letu 1953 v Jugoslaviji na področju izvajanja emancipacijskih politik nastopilo obdobje vakuumu oziroma njihovega preklica. Kako je potem mogoče pojasniti, da je bila marsikatera seja »jugoslovanskega vodstva socialistične zveze [...] v celoti posvečen[a] obravnavanju problematike družbenega položaja žensk«,¹⁶ kar je vplivalo na oblikovanje programov ZKJ, in da je bila Jugoslavija tudi v mednarodnem prostoru vse do konca osemdesetih let ena od vodilnih držav, ki so pomembno vplivale na vsebino in potek razprav, ki so jih ZN vodili pod rubriko »ženskega vprašanja«? Liberalno vztrajanje pri avtonomnih ženskih organizacijah kot najvišjem merilu emancipacije ne glede na njihov vsebinski domet in dejanski učinek seveda ne more zaobjeti takšnega širšega zgodovinsko-političnega konteksta: le-tega v imenu identitetnih politik pravzaprav neprestano izloča iz svojega vidnega polja, pri

14 Tomšič, *Ženska v razvoju socialistične samoupravne Jugoslavije*, str. 71.

15 Tomšič, *Komunistična partija Jugoslavije v boju za emancipacijo žensk*, str. 58.

16 Tomšič, *Ženska v razvoju socialistične samoupravne Jugoslavije*, str. 71, moj poudarek.

čemer se v prvi vrsti izogiba temeljnemu vpogledu v strukturno, torej družbenoekonomsko naravo tako imenovane ženske problematike. V resnici ob razpustitvi AFŽ, ki je kot prostovoljna organizacija »izpolnila svojo nalogo in izčrpala svoje možnosti«,¹⁷ ni prišlo do opustitve emancipacijskih politik, ampak kvečjemu nasprotno, tj. do njihove sistemske vgradnje in dodelane nadgradnje.

Tako je prav zaradi dokončne pretvorbe vprašanja emancipacije žensk naraven skupne družbene problematike in s tem sistemskega vprašanja v petdesetih letih prišlo najprej do oblikovanja zveze ženskih društev in tako imenovane komisije za družbeno aktivnost žensk pri odborih socialistične zveze delovnega ljudstva ali SZDL.¹⁸ Leta 1961 pa sta se ti dve veji združili in hkrati preoblikovali v pokrajinske in republiške konference in odbore ter v krovno federativno konferenco za družbeno aktivnost žensk Jugoslavije. Te konference niso več delovale na principu individualnega članstva, saj je bil njihov smoter najširše zaobjeti predstavnike in predstavnice »različnih družbenopolitičnih in družbenih organizacij, organov državne uprave, gospodarskih organizacij, socialnih, zdravstvenih, prosvetnih in drugih ustanov«.¹⁹ Ta telesa, pa naj si je šlo za svete, odbore ali konference, so bila kot organi SZDL pristojna za področja »družbenega, ekonomskega in političnega položaja žensk«, njihova naloga pa je bila, da sledijo problematiki, sprožajo in predlagajo rešitve znotraj najrazličnejših družbenih struktur, tj. »na sejah predsedstva, na posvetovanjih skupaj s sindikati, zvezo mladine, konferenco za socialno delo, svetom za planiranje družine idr.«²⁰ Tako je znotraj konferenc in drugih odborov, a vedno v kapilarni in strukturni navezavi s širšimi družbenimi organizacijami in znotraj njih, prišlo do razreševanja vprašanj, ki so se prelevila v institucionalne rešitve, s katerimi je bilo mogoče spremeniti in hkrati zagotoviti tudi dejanske materialne pogoje za izpeljavo globinskih, sistemskih emancipacijskih politik.

Za ponazoritev: eno od mnogih vprašanj, ki so bila sistemsko razrešena in konsolidirana prav v sedemdesetih letih, je bila dokončna institucionalizacija (plačanega) porodniškega dopusta in dopusta za varstvo in vzgojo otroka. Pri tem velja upoštevati, da je bilo v že prelomni ustavi iz januarja 1946 določeno ne le, da so ženske »enakopravne z moškimi v [sic] vseh področjih državnega, gospodarskega in družbenega življenja« in da imajo »za enako

delo pravico do enake plače kot moški«, ampak tudi da »uživajo v delovnem razmerju posebno varstvo«.²¹ To je pomenilo, da so delavke prvokrat in v skladu s socialistično politiko dobile pravico, da se po preteku porodniškega dopusta vrnejo na isto delovno mesto, ki jim je moralo poslej biti zagotovljeno. V primeru morebitne ukinitve delovnega mesta za časa odsotnosti pa je bilo ustavno in dejansko zagotovljeno, da je mati ob vrnitvi na delo »imela pravico do ustreznega dela, s tem da osebni dohodek n[i] sme[l] biti nižji od prejšnjega«.²² Vse to ženskam na Zahodu prav zaradi ohranjanja institucionalnega patriarhata in posodobljenega hraniteljskega modela ni bilo dano, saj so, ko so rodile prvega otroka, bile zaradi nezadostne mreže otroškega varstva in neobstoječe zaščite kot delavk mater prisiljene zapustiti redno zaposlitev, večinoma ob neplačanih porodniških dopustih, če so ti sploh obstajali. Sestavni del zaščite zaposlenih žensk in materinstva, kot je bilo opredeljeno z ustavo leta 1946 in česar Zahod tudi ni poznal, je bila univerzalna »pravica matere do plačanega dopusta pred porodom in po njem«,²³ pri čemer je višina nadomestila v sedemdesetih letih po novem znašala sto odstotkov materine plače iz preteklega leta. Vir financiranja ni bila več delovna organizacija, ampak se je izplačilo nadomestil preneslo – po sistemu medsebojne solidarnosti in predvsem enakomerne porazdelitve družbenega dohodka – na družbene sklade za socialno in zdravstveno zavarovanje oziroma na republiške sklade za varstvo otroka.²⁴ Vse to je materam za časa porodniške odsotnosti zagotovilo ne le preživetje, ampak ekonomsko samostojnost in varnost, s tem pa tudi drugačen položaj znotraj družine. Kar je pri tem še pomembno, je, da se je v šestdesetih letih na pobudo delovanja konferenc dolžina plačanega porodniškega dopusta in dopusta za nego in varstvo otroka podaljšala s 105 na 135 dni, v sedemdesetih letih (1975) pa na osem mesecev, dokler ni bila leta 1986 zaokrožena na leto dni.²⁵ Pri določanju dolžine porodniškega dopusta je bila odločilnega pomena racionalna presoja, da otrok po preteku enega leta doseže mejo, ko ni več povsem neogljen, njegove »potrebe pa postajajo vse bolj zapletene«, zaradi česar je »neposredno skrb za otroka že koristno deliti s kakšno družbeno ustanovo«,²⁶ in da je zato kakršno koli nadaljnje

17 Prav tam, str. 77.

18 Prav tam, str. 78.

19 Prav tam, str. 79.

20 Prav tam.

21 Tomšič, *Komunistična partija Jugoslavije v boju za emancipacijo žensk*, str. 51.

22 Tomšič, *Ženska v razvoju socialistične samoupravne Jugoslavije*, str. 98.

23 Tomšič, *Komunistična partija Jugoslavije v boju za emancipacijo žensk*, str. 51.

24 Tomšič, *Ženska v razvoju socialistične samoupravne Jugoslavije*, str. 97.

25 Maca Jogan, »Tranzicija in uživiljeno udomačevanje žensk«, v Milica Antić Gaber (ur.), *Ženske na robovih politike*, Založba Sophia, Ljubljana, 2011, str. 161.

26 Tomšič, *Ženska, delo, družina, družba*, str. 497.

podaljševanje porodniškega dopusta prikrita oblika potiskanja žensk nazaj v individualno gospodinjstvo, tj. iz rednih in polnih delovnih razmerij nazaj v delno ali popolno ekonomsko odvisnost. Zato je zvezna konferenca že leta 1973 tudi kritično in hkrati lucidno nastopila proti zahodnemu sistemu zaposlovanja žensk za polovični delovni čas skupaj z možnostjo koriščenja enega prostega delovnega dne za gospodinjstva opravila (npr. v Zahodni in danes združeni Nemčiji). Dokazano je bilo, da takšna politika deluje kot oblika novega starega zaklepanja ženske v vlogo odvisne gospodinje in matere in le sekundarne, dopolnilne ali začasne delavke, ki tako ostaja odvisna od partnerja. Ali povedano drugače, deluje kot spodbuda in »dodatni vzrok za diskriminacijo žensk pri zaposlovanju«, s katero se ohranja »stara delitev dela« po spolu.²⁷ Pri tovrstnih politikah so njihovi snovalci na Zahodu, kot izpostavlja zvezna konferenca, »več mislili na to, kako bi ženski 'olajšali', da še naprej po starem opravlja svoje dolžnosti do otrok in gospodinjstva, veliko manj pa so mislili na to, da bi bila zaščita takšna, da bi prispevala k hitrejšemu spreminjanju nekaterih gospodinjstevskih del v družbeno panogo dela«²⁸ in seveda k podružbljanju tako vzgojno-varstvenih kot skrbstvenih dejavnosti, denimo skrbi za obolele in starejše.²⁹

27 Tomšič, *Ženska v razvoju socialistične samoupravne Jugoslavije*, str. 100.

28 Prav tam.

29 V tem razdelku je zavoljo pomanjkanja prostora shematično opisana samo ena od sistemskih in kontinuiranih oblik uresničevanja družbenoekonomskih sprememb v prid celovite emancipacije žensk, ki je bila uveljavljena po razpustitvi AFŽ. Še zlasti velja izpostaviti tudi, da je po letu 1961 prišlo do prestrukturiranja odborov in svetov za načrtovanje družine v krovno organizacijo, naloga katere je bila, da »koordinira republiške in pokrajinski organizaciji in še nekatere zainteresirane družbene organizacije in družbene službe s področja zdravstva, šolstva, socialnega varstva itn.« (Tomšič, *Ženska, delo, družina, družba*, str. 423). V praksi je najprej skrbela za širjenje znanja o kontracepciji in načrtovanju družine in o spolni vzgoji. V ospredju njenega delovanja na zvezni ravni in v skladu z ostalimi družbenimi akterji pa je bila skrb za zagotovitev »pravice do svobodnega odločanja o številu otrok in časovnem presledku med njihovimi rojstvi« (prav tam, str. 452), kar je leta 1969 pripeljalo do sprejetja resolucije o načrtovanju družine, leta 1974 pa do vnosa novega 191. člena v spremenjeno ustavo. Ta je vpeljal svobodo odločanja o rojstvu otrok, kar je pomenilo velik premik v varovanju zdravja žensk in zagotavljanju njihovih temeljnih reprodukcijskih svoboščin, v primeru otrok pa pravico, da se rodi zaželen. Tako je bil abortus, leta pred ostalimi državami na Zahodu (med nekaterimi je še vedno prepovedan, v večini primerov pa je kljub formalnopravni pravici dostop do le-tega strukturno omejen ali pa blokiran, gl. npr. ZDA, Irska, Italija, Nemčija itd.), ne le dokončno legaliziran, ampak je postal univerzalna in splošno dostopna pravica na individualno zahtevo ženske. S tem je bila prehojena pot, ki je bila zapisana že v predvojnem programu KPJ, po vojni pa je prvi korak k uresnitvi te pravice

Vprašanje emancipacije se z ukinitvijo AFŽ torej ni pogreznilo v črno luknjo, ampak je v skladu z za to potrebnimi družbenoekonomskimi spremembami – od česar je bila tudi odvisna vzpostavitev materialnih pogojev in možnosti za enakopravnost žensk kot polnozaposlenih delavk in morebitnih mater z vsemi pripadajočimi socialnimi pravicami – doživelo institucionalni razmah, kar je imelo konkretne učinke na možnost delovanja in samouresničitev vseh žensk. Ključnega pomena zato ni bilo samo novo oblikovano pravno varstvo, ki bi zagotavljalo pravice na formalni ravni – med te je v socialistični ustavi spadala ukinitvev patriarhalne zakonske in družinske zakonodaje, kar je med drugim obsegalo »uvajanje pravne enakosti med zakoncema in staršema«, »svobodno odločanje o rojstvu« in »uresničevanje načela enakopravnosti zakoncev v premoženjskih zadevah«³⁰ –, ampak prav

predstavljalo sprejetje predpisa, po katerem ženske ni bilo mogoče kaznovati zaradi splava; nato se je od leta 1952 dalje razširil nabor olajševalnih socialnih okoliščin, na podlagi česar je bilo mogoče razširiti dostop do legalno opravljenega abortusa, leta 1960 pa je bila uvedena tudi »obveznost svetovanja za preprečevanje nezaželene nosečnosti ter razširjanje dostopnosti sredstev« (prav tam, str. 465), kar je postal tudi eden od temeljev delovanja koordinacijskega odbora za načrtovanje družine.

Ker na območju nekdanje socialistične Jugoslavije prihaja do masivnega izbrisa kolektivnega spomina oz. njegove revizionistične ponastavitve (tako pod vplivom liberalnega feminizma kot orkestrirane reakcije in dogmatizma zagovornikov kapitalističnih odnosov), velja zavoljo ohranitve vsaj temeljnega ogrodja zgodovinskega spomina o kontinuiteti in poteku izvajanja emancipacijskih politik v SFRJ izpostaviti naslednje: in sicer da se je v sedemdesetih letih denimo samo Konferenca za vprašanja družbene aktivnosti žensk Jugoslavije poleg vprašanj, ki so spadala pod kategoriji »ženska in materinstvo (porodniški dopust)« ter »prekinitev nosečnosti in razvoj kontracepcije«, posvetila tudi sistematičnemu razreševanju ostalih med sabo prepletenih vprašanj. Ta so bila »komunalni sistem in družbenopolitična aktivnost žensk; zaščita in vzgoja otrok; prehranjevanje otrok v šolskih kuhinjah ter zdravstvena zaščita matere in otroka; družbeni položaj kmetice; delo zavodov in centrov za ekonomiko gospodinjstva; mesto in vloga konference v občini; izdelava statuten občin in delovnih organizacij ter naloge konference; šolanje, zaposlovanje in družbena aktivnost deklet; zboljševanje življenjskih in delovnih razmer kmečke žene in družin; ekonomski, družbeni in medicinski vidiki [...] pokojninski sistem in ženske; problemi položaja ženske in možnosti njihovega reševanja v sistemu družbenega samoupravljanja; šolanje in strokovno izobraževanje žensk; položaj in problemi družine v procesu oblikovanja samoupravne družbe; [...] volitve v skupščine družbenozborskih skupnosti in izvolitev žensk; zaposlenost, zaposlovanje in strokovno usposabljanje žensk; aktualni problemi žensk v splošni ljudski obrambi; delovni in samoupravni položaj zaposlenih žensk; problemi vzgoje kadrov; razvoj, mesto in vloga krajevnih skupnosti; razvoj socialistične zveze in delo za zboljšanje položaja žensk [...]« (Tomšič, *Ženska v razvoju socialistične samoupravne Jugoslavije*, str. 80).

30 Prav tam, str. 84.

uvredba družbenoekonomske osamosvojitve žensk, ki je med drugim temeljila na podružbljenju gospodinjskih, predvsem pa vzgojno-varstvenih in skrbstvenih funkcij.³¹ Ali kot je večkrat izpostavila Vida Tomšič:

- 31 Nazoren primer vse bolj zakoreninjenih ozkoglednih liberalnih vzorcev feminizma v našem prostoru, s katerim se ne le briše, ampak spreverča pomen in globina emancipacijskih oblik v socialistični Jugoslaviji, je spodnja trditev, ki jo je kot eno od mnogih mogoče zaslediti tudi v zborniku *Ženske na robovih politike* (ur. Milica Antić Gaber, Založba Sophia, Ljubljana, 2011). Sara Rožman v svojem prispevku »Vida Tomšič in njeno delovanje v okvirih socialistične ženske politike« navaja, da naj bi socialistična država sicer zagotovila pravno enakopravnost, po razpustitvi AFŽ pa naj bi ženske prepuстила same sebi in njihovim posamičnim, individualnim naporom. Boj za emancipacijo žensk naj bi torej osamila, enakopravnost pa naj bi bila zgolj formalna. Tu gre za tipično liberalnofeministično predelano in privzeto tezo. Kajti kar se na prvi pogled zdi verodostojen zgodovinski povzetek razlag in utemeljitev o razpustitvi AFŽ, ki naj bi jih bilo mogoče najti v številnih dokumentih jugoslovanskega socializma, se izkaže za retrospektivno ponastavljanje in izkrivljanje temeljnih zgodovinskih dejstev, in to v njihovo diametralno nasprotje! V izvornih tekstih jugoslovanskega socialističnega obdobja je namreč mogoče zaslediti navedbe, ki ne govorijo o tem, da se morajo ženske same boriti za svoje pravice, ampak ravno nasprotno: in sicer da bi osamitev žensk v posebno organizacijo vodila k napačnemu prepričanju, da se ženske »morajo same bojevati za svoje pravice in pozicije v družbi, kakor da gre samo za njihove in ne družbene probleme«.

»Verjetno ne preseneča, da je na IV. kongresu Antifašistične fronte žena Jugoslavije leta 1953 v imenu izvršnega odbora priporočila kongresu, da se fronta razpusti. Prepričana je bila, da mora država z *ustrezno zakonodajo zagotoviti ženskam zakonsko enakopravnost, dejansko pa si jo morajo izboriti same* – v družini, na delovnem mestu, v političnem življenju.«

Sara Rožman leta 2011 (*Ženske na robovih politike*, str. 132, moj poudarek)

»V takšnih okoliščinah seveda politična dejavnost žensk *ni mogla potekati samo v okvirih posebne ženske organizacije*. To bi v novih razmerah ženske še bolj ločevalo od skupnega političnega življenja ter vodilo vodilne družbene sile ter ženske same do napačnega prepričanja, da se morajo same bojevati za svoje pravice in pozicije v družbi, kakor da gre samo za njihove in ne družbene probleme.«
Vida Tomšič leta 1980 (*Ženska v razvoju socialistične samoupravne Jugoslavije*, str. 77, moj poudarek)

In še citat iz samega dokumenta o razpustitvi AFŽ:

[...] nadaljnji obstoj AFŽ kot samostojne in edine ženske organizacije, enako organizirane od spoda navzgor, [bi na] naslednji stopnji družbenega razvoja *preveč ločeval ženske od skupnih naporov pri reševanju družbenih problemov* in [...] bi to *podpiralo napačno mnenje, da je vprašanje položaja žensk nekakšno posebno žensko vprašanje, ne pa vprašanje naše družbene skupnosti*, vprašanje vseh borcev za socializem [...] (nav. v Tomšič, prav tam, str. 77).

»Z ukinitvijo patriarhalne zakonske in družinske zakonodaje, z uvajanjem družbenega varstva in pomoči družini, z ustvarjanjem materialnih in drugih pogojev za ekonomsko osamosvojitve ženske, z razvijanjem raznih ustanov za pomoč družini pri negovanju in vzgoji otrok, z ustvarjanjem družbene tehnične baze gospodinjstva, ki bo družino rešila pritiska gospodinjskih del, z vsem tem je dana v socialistični družbi nova podlaga zakonskim in družinskim razmerjem, ustvarja se nova morala v osebnih odnosih ter vrača človeka k njegovi pravi človeški naravi brez izkoriščanja in poniževanja drugega.«³²

Razvoj vzgojno-varstvenih kot tudi skrbstvenih ustanov za starejše je pod okriljem konferenc in hkrati v sodelovanju s krajevnimi skupnostmi, tozdi in sisi, zato doživel svoj drugi največji razmah prav v sedemdesetih in nato v zgodnjih osemdesetih letih, s čimer je bila dokončno vzpostavljena široka mreža skrbstvene in vzgojno-varstvene infrastrukture z ustrezno šolanimi, profesionalnimi kadri.

Če so torej pravne rešitve prispevale k formalni ukinitvi diskriminacije oziroma izenačenju žensk in moških, pa je bilo dejansko razdrtje institucionalnega patriarhata oziroma hraniteljskega modela mogoče doseči šele s sistemskimi in institucionalnimi rešitvami, ki so lahko izhajale le iz konkretnih družbenoekonomskih sprememb in sistemskih ukrepov. Tako je šele socializem lahko izpodrezal korenine institucionalnemu patriarhatu – ki v kapitalističnih odnosih služi kot sestavni del prisvajanja zasebnega kapitala in izkoriščanju človeka po človeku – in postavil nove temelje medsebojnih odnosov s tem, ko je zagotovil redno in polno zaposlitev, s tem pa ekonomsko samozadostnost in neodvisnost mater kot delavk. Za to pa je bilo treba vzpostaviti ustrezne, predvsem celodnevne ustanove javnega varstva, s tem pa vzpodbuditi in omogočiti podružbljanje otroškega varstva kot tudi gospodinjstva na podlagi uvajanja obratov družbene prehrane in drugih servisov (npr. pralnice pred uvedbo tehnološko naprednejše bele tehnike), ter poleg kolektivne skrbi za otroke poskrbeti tudi za podružbljanje skrbi za invalidne, bolne in starejše osebe, kar se je izražalo v široki mreži

Prav iz tega diametralno nasprotnega in zato zgodovinsko popačenega povzetka Sare Rožman, ki pa je le eden od mnogih, proseva tudi liberalno stališče: socialistična Jugoslavija si je prizadevala za in dosegla več kot samo pravno formalnost žensk, kot je sicer veljalo na kapitalističnem Zahodu, kjer so bile ženske formalno vse bolj izenačene z moškimi, v resnici pa prepuščene same sebi in posameznim interesnim (razrednim) skupinam in lobijem. Prav to je bilo namreč stališče in ostaja načelo delovanja liberalnega reformističnega feminizma ozkih identitetnih politik.

- 32 Tomšič, *Komunistična partija Jugoslavije v boju za emancipacijo žensk*, str. 71–72.

domov za starejše in oslabele. Šele in prav na podlagi prenosa gospodinjskih in predvsem skrbstvenih in varstvenih opravil na za to ustanovljene družbene ustanove in servise pa je bilo sploh mogoče govoriti tudi o uvajanju enakovrednejše delitve dela tako zunaj kot znotraj družinskih skupnosti, saj je bilo za to treba najprej ustvariti materialne pogoje, predvsem pa reproduktivno delo približati kot sestavni del skupne odgovornosti.³³

Zato tudi druga privzeta teza – ki se pridružuje izvenkontekstualnemu pogledu na AFŽ in se pod vplivom prisajanja in nekritičnega sprejemanja liberalnega feminizma širi v nekdanjem jugoslovanskem prostoru med antifa gibanji – ne vzdrži. Ta pravi, da naj bi bile ženske v socializmu ob vsotopu na trg delovne sile sedaj kvečjemu obtežene z dvojnimi bremenom tako reprodukcijskega kot produkcijskega dela, to pa naj bi, kot je bilo mogoče slišati v enem od referatov decembra 2013, v končni fazi vodilo k ponovnemu zapiranju žensk za štiri stene gospodinjstva. Ali če uporabimo neposredni citat, ki se pojavlja v uvodniku osrednje revije zagrebškega antifa in je zgovoren že sam po sebi: »Patriarhalni obrazci so v okviru socialističnega gibanja in sistema preživeli, pridobljena svoboda pa se manifestira skozi dvojno obremenitev žensk: množično odhajajo na trg dela, pri čemer večina neplačanega, reproduktivnega dela še vedno ostaja na njihovih ramenih.«³⁴ Po tej tezi naj ne bi v socializmu nikoli prišlo do podružbljenja skrbstvenih in varstvenih del ter vsaj dela gospodinjskih opravil, saj naj bi bile ženske

33 Ključnega pomena je tudi, da se je z vpeljavo družbenega, kolektivno podprtega skrbstvenega ali vzgojno-varstvenega dela poprej nevidno in dequalificirano delo pretvorilo v redna delovna mesta ob ustrezni in vse večji strokovni profesionalizaciji zaposlenih. S tem pa je tudi prišlo do drugačnega vrednotenja opravljenega reproduktivnega dela, ki ne postane le vidno, ampak kvalificirano in zato tudi plačano po kolektivni pogodbi, ponuja pa tudi karijerne možnosti nadaljnega usposabljanja. S podružabljanjem reproduktivnega dela in njegovo institucionalizacijo kot kvalificiranega in strokovnega dela, ki zahteva ustrezno plačno zaščito, tako postane reproduktivno delo pretvorjeno v produktivno delo, hkrati pa s prenosom izven družine odcepljeno od enega samega spola, kar ima tudi povratne učinke na razumevanje delitve dela znotraj družine.

34 *Nepokoreni grad*, uvodnik, str. 5, Zagreb, 2013. V nadaljevanju članka razčlenjujem temeljno protislovje te izjave. Na tem mestu pa izpostavljam še dva paradoksa. In sicer, v delu, ki pravi, da »patriarhalni vzorci« niso izkoreninjeni, saj naj bi se kazali v dvojni obremenjenosti žensk v socializmu, gre za mešanje jabolk in hrušk. Patriarhalni vzorci, torej vedenjske sheme in nazori, niso isto kot institucionalni patriarhat, kjer gre za ukoreninjanje konstruktov drugorazrednosti in izkoriščanja žensk na osnovi pravnih mehanizmov, posebnih tipov kapitalistične delne ali pa minimalne socialne države in s tem povezanimi socialnimi transferji, zaposlitvenimi politikami in davčnimi sistemi (vse to ponazorim v nadaljevanju članka). Tako se porazgubi pomembna razlika med institucionalnim

še vedno obtežene z vsem ali večinskim reproduktivnim delom, ki naj bi še kar naprej ostalo neplačano. Posledica nekritičnega privzemanja takšnih tez, ki temelji na nepoznavanju dejansko obstoječega emancipacijskega sistema, kot ga je ustvarjal socializem, so (nehoteno) zanikanje in izbris dejansko obstoječega stanja in iz tega izhajajoča pretvorba zgodovinskih dejstev v njihovo nasprotje.

Če naj bi bile ženske v socializmu še naprej obremenjene z večino reprodukcijskega in še kar naprej neplačanega dela, od kod potem denimo

patriarhatom, ki ga je socializem v resnici razdril, in patriarhalno pogojenimi predsodki in odnosom do žensk, ki so posledica in dediščina institucionalnega patriarhata in ki zato še dolgo živijo v glavah žensk in moških emancipacijskim pridobitvam navkljub.

Prav tako je problematično prevzemanje postavk liberalnega feminizma, ki ozek in zavajajoč poudarek namenja izključno neplačani naravi reproduktivnega dela na domu, kot da je poplačilo dela na domu srž celotne problematike in njena rešitev. Liberalni feminizem se zato zadovolji s simbolnim poplačilom žensk na domu, kar vse je oblika vzdrževanja statusa quo, saj to vodi do ponovnega zaklepanja žensk med štiri stene kot ponovno večno podpornih in nevidnih, na gospodinjstvo reduciranih in odvisnih mater. Status žensk kot primarno odvisnih mater in gospodinj se torej ne spremeni, saj reproduktivno delo s tem ostaja v celoti še naprej potisnjeno v umetno oddvojeno zasebno sfero in je še vedno v celoti preneseno na ramena individualnih žensk. To pa seveda nikakor ne spodbuja prazdelitve reproduktivnega dela med spoloma, ampak ga še bolj cementira kot zasebno žensko opravilo. In kot kaže praksa na Zahodu, so takšna simbolna poplačila kvečjemu oblika miloščine; izplačila le-teh v novodobni obliki t. i. pokojninskih točk pa so za nekaj desetletij odložena, vezana pa so večinoma na zakonski stan žensk. To pomeni, da ženska kljub letom opravljenega gospodinjskega dela v primeru ločitve izgubi pravico do izplačila te posodobljene gospodinjske pokojnine, kar pomeni, da ostaja priklenjena na moža in odvisna od njega. Njen status pa je v vseh primerih derivativen (gl. Ruth Lister, *Citizenship: Feminist Perspectives*, MacMillan, London, 1997).

Da je takšno nekritično privzemanje liberalnofeminističnih izhodišč kontraproduktivno, je na svoj način zaznala in povzela tudi Vida Tomšič (*Ženska, delo, družina, družba*, str. 354): »To je tudi bistvo našega spopada s podlago patriarhalne družine, ki izhaja iz tega, da je poslanstvo žene v tem, da se omoži, po možnosti čim bogateje, in da ji potem ni treba več misliti, da bi delala zunaj hiše. Tako zasnovan položaj žene v zakonu in družini namreč neizbežno poraja vrsto dodatnih zahtev, kakršne so na primer plača za gospodinjsko delo, preskrba žene glede na starost in materinstvo, če mož umre, in naposled logično pripelje tudi do zahteve, naj bo razveza zakona prepovedana ali vsaj otežena. Vse to vodi k diskriminaciji žene in tudi otrok ter k vsem tistim negativnim in umazanim stranem, ki so značilne za meščanski monogamni zakon in družino in ki izvirajo iz ekonomskih in družbenih privilegijev lastnikov oziroma poglavarjev družine, hranilcev in gospodarjev: od prešuštva in prostitucije do ponižujočih pravnih razvez zakonov in podobnega. Klasiki znanstvenega socializma v svojih delih niso po naključju opozarjali na ponižujoče učinke, ki jih ti odnosi nimajo samo za ženske, marveč tudi za moške.

sistemsko uvajanje najprej mlečnih in potem šolskih kuhinj in ne nazadnje delavskih restavracij in menz ter drugih družbenih obratov javne prehrane? Kajti prav to je pomenilo razbremenjevanje gospodinjev najbolj zamudnih in zahtevnih gospodinjskih opravil, tj. priprave toplih, osrednjih dnevnih obrokov, kot so bile denimo delavske malice ali pa kosila za otroke in ostale člane družine, kar je bilo tudi ustrezno subvencionirano in zato cenovno dostopno. Povedano drugače, s tovrstnim prenosom delovno najbolj intenzivnih gospodinjskih opravil na javne ustanove (šole in vrtce) in kuhinje, ki so postale sestavni del združenega dela, se je avtomatično pokrčil nabor gospodinjskih poslov, ki jih tako ni bilo več treba opraviti v okviru družine: to pa je tudi izdatno razbremenilo tako ženske kot moške. Hkrati seveda ni šlo za neplačano reprodukcijsko delo, ampak kvečjemu za pretvorbo tega v produktivno obliko dela (v obratih je bilo treba po vnaprej pripravljeni shemi organizacije dela pripraviti določeno število obrokov, ki se niso delili zastonj), ki je bila s kolektivnimi pogodbami zaščiten in ustrezno plačana oblika dela.³⁵ Prav to pa je za zaposlene pomenilo tudi prehod od statusa razvrednotenih ali nekvalificiranih gospodinjev do statusa ustrezno strokovno in tehnološko izobraženih delavk, kot so bile na primer kvalificirane poklicne kuharice, vodje obratov itd. Tako so bile delavke ne le polno plačane za izvajanje podružbljenega in s kolektivnimi pogodbami zaščitenega dela – ki se je tako prelevilo iz neformalnega in dekvalificiranega reproduktivnega v javno in profesionalno obliko dela, za katero se je bilo treba kvalificirati/izobraziti in po možnosti tudi neprestano usposabljanje –, ampak so zato prav iz tega naslova lahko tudi uživale vse polne socialne pravice, kot je bilo denimo pokojninsko in zdravstveno zavarovanje itd.

To mrežo podružbljenih gospodinjskih opravil je poleg organizirane skrbi za starejše in bolne v obliki domov in patronažne oskrbe na domu dopolnjevala vedno širša mreža celodnevne varstva otrok, z jaslami in vrtci od prvega do šestega leta starosti, od sedmega leta dalje pa z možnostjo podaljšanega

35 Velja še enkrat izpostaviti, da to seveda stoji v ostrem nasprotju z miloščinskimi bonusi, namenjenimi gospodinjam na Zahodu, smisel katerih je, da ženske ostanejo doma in večino dela opravijo za protiplačilo žepnine (v obliki pokojnine, ki je mogoče ne bodo dočakale, ali pa v obliki sprotnih mesečnih subvencij), ki jim ne prinaša ekonomske samostojnosti, zaklepajoč jih istočasno v konstrukte femininosti, zasebne sfere in še naprej izključno v vlogo gospodinje; lastnike kapitala pa razbremeni kakršnega koli večjega vložka, potrebnega za izgradnjo in vzdrževanje infrastrukture, poklicno-izobraževalnega sistema in seveda zaščitene plačne politike, ki bi pripadale ženskam kot profesionalnim in zares ustrezno plačanim delavkam, ne pa subvencionirano odvisnim materam gospodinjam. Gl. tudi prejšnjo opombo.

bivanja na osnovnih šolah. S podružbljanjem reproduktivnega dela, kot sta vzgoja in varstvo otrok, oziroma s prenosom le-tega na »številne družbene ustanove« je prišlo do razgradnje institucionalnega patriarhata, kot ga zahteva in podpira kapitalizem, zato tudi v tej točki privzeta teza o množičnem zaposlovanju žensk in njihovem hkratnem zaklepanju v zasebno sfero, kjer naj bi se v socializmu še vedno vršila večina reproduktivnega dela, posledica česar pa naj bi bila dvojna obremenjenost žensk, seveda ne zdrži. Tudi v praksi se je uveljavilo vse bolj načrtno uresničeno načelo, da morajo biti »otroci med delom staršev preskrbljeni, gospodinjski posli pa skrčeni«, za kar so bile »potrebne številne družbene ustanove«.³⁶ Osrednjega pomena je bilo dejstvo, da je bil odpiralni čas vzgojno-varstvenih ustanov usklajen z delovnikom staršev, zaposlenih za polni delovni čas. Prav to pa je bilo in je še vedno v ostrem nasprotju z režimi v zahodnih kapitalističnih državah, kjer vrtci in podobne ustanove, če sploh obstajajo ali pa je njihova pokritost okleščena, niso namenjeni toliko varstvu kot sami vzgoji otrok in zajemajo le del populacije od tretjega do petega ali šestega leta starosti. Večina obstoječih vrtcev je torej vzgojnega in ne varstvenega tipa (kar pomeni, da niso mišljeni kot oblika podpore pri vstopanju žensk med polnozaposlene), saj so odprti le nekaj dni v tednu, lahko pa tudi le nekaj ur na dan v dopoldanskem času ali pa zanje velja deljen delovni čas, tj. nekaj ur dopoldne ali nekaj ur popoldne,³⁷ pri čemer je otroke treba vsakič odpeljati domov na kosilo in odmor, potem pa pripeljati nazaj. Vsi ti tipi vrtcev, ki jih sicer zahodnoevropske države do tretjega leta otrokove starosti skorajda ne poznajo niti v tej obliki, zahtevajo stalno razpoložljivost in s tem prisotnost vsaj enega od staršev na domu. Ta sistem je značilen tako za centralne kot severne evropske države, vključno s skandinavskimi, kjer je bilo denimo leta 1981 na Norveškem – podobno je veljalo tudi za Švedsko in Finsko – mogoče v jasli vpisati le 4 odstotke vseh otrok, le 12 odstotkov med tretjim in šestim letom pa v celodnevno obratujoče vrtce in 23 odstotkov v vrtce, ki so obratovali le polovico delovnega dneva.³⁸ Zato je v kapitalističnih zahodnoevropskih državah (z aneksacijo k temu sistemu pa vse več tudi v vzhodnoevropskih) ogromno žensk zaposlenih za polovični delovni čas, saj večina reproduktivnega dela, kot sta varstvo in vzgoja otrok, (s tem pa tudi

36 Tomšič, *Ženska, delo, družina, družba*, str. 303.

37 Marcia K. Meyers idr., »'Public Childcare, Parental Leave, and Employment'«, v Diane Sainsbury (ur.), *Gender and Welfare State Regimes*, Oxford University Press, Oxford in New York, 1999, str. 142.

38 Diane Sainsbury, »Gender and Social-Democratic Welfare States«, v ista (ur.), *Gender and Welfare State Regimes*, str. 107. Še najbolj nazoren pa je primerjalni podatek za obe Nemčiji, kjer je bilo leta 1987 v vzhodnonemško mrežo vrtcev in jasl vključenih presečno 80 % vseh otrok različnih starosti

gospodinjskega dela), še vedno pade na ramena individualnih družin oziroma v za to umetno zasebno sfero potisnjenih žensk kot nevidnih reproducentk.

Povedano v kontekstu razumevanja povezanosti kapitalizma z institucionalnim patriarhatom: zaradi neobstoječe ali pa šibko razvite, sporadične in močno podhranjene mreže varstveno-vzgojnih in drugih skrbstvenih ustanov (kar pomeni razbremenitev za lastnike kapitala in prenos stroškov reprodukcije v zasebnost doma, pa naj si gre za prehrano ali pa varstveno in skrbstveno delo) so matere v kapitalističnih državah, vključno s skandinavskimi, prisiljene, da ob nastopu porodniškega dopusta in izrazito podaljšanih dopustih za vzgojo in varstvo otrok (denarna nadomestila, ki pa so v kapitalističnih državah neobstoječa, minimalna ali pa izredno nizka) zapustijo trg dela v celoti, da bi vzgajale in skrbele za otroke, ali pa začasno prekinejo redno zaposlitev za tri, pet ali celo osem let, z možnostjo vmesne zaposlitve in/ali kasnejše vrnitve na trg delovne sile le za skrajšani delovni čas, največkrat za polovični delovni čas.³⁹ Pri tem so zahodnoevropske kapitalistične države tudi s svojimi socialnimi politikami in zakonskimi ukrepi po drugi svetovni vojni neposredno podpirale in ohranjale tovrstne družbenospolne zaposlitvene neenakosti, s tem pa konstrukcijo žensk kot primarnih negovalk in skrbnic v zasebnosti njihovega doma, kjer jim je bilo naloženo, da poleg varstva

(in se je zato delež polnozaposlenih žensk gibal od 80 do 90 %), medtem ko je bila situacija v Zahodni Nemčiji drastično drugačna: v jasli in vrtce je bilo mogoče vpisati le 3 % otrok, mlajših od 3 let, 30 % otrok med tretjim in četrtem letom in 70 % med četrtem in petim letom starosti v že zgoraj navedene tipe vrtcev (Jet Bussemaker in Kees van Kersbergen, »Contemporary Social-Capitalist Welfare States and Gender Inequality«, v Diane Sainsbury (ur.), *Gender and Welfare State Regimes*, str. 33; Hedwig Rudolph idr., »Beyond Socialism: The uncertain prospects for East German women in a unified Germany«, v Nahid Aslanbegui, Stevem Pressman in Gale Summerfield (ur.), *Women in the Age of Economic Transformation: Gender Impact of Reforms in Post-Socialist and Developing Countries*, Routledge, London in New York, 1994, str. 14).

- 39 Nekajletna odsotnost s trga dela za večino žensk tudi pomeni, da so ob vrnitvi označene za dekvificirane ali manj usposobljene za opravljanje taistega dela, ki so ga imele pred nastopom porodniškega dopusta, kar avtomatično zmanjša njihove zaposlitvene možnosti. Prav tako pa daljša zaposlitev za polovični delovni čas po navadi pomeni, da na teh delovnih mestih, ki so izrazito rutinska in podcenjena, ženske ne morejo pridobiti ustreznih izkušenj in kvalifikacij, zaradi česar jim je po navadi otežen prehod na zaposlitev druge vrste s polnim delovnim časom. To pa ima negativne posledice za njihovo poklicno napredovanje, na višino in vrsto dohodka in s tem na njihovo socialno in ne nazadnje pokojninsko varnost (Carmen Klement in Brigitte Rudolph, »Employment Patterns and Economic Independence of Women in Intimate Relationships«, *European Societies*, let. 6 (2004), št. 3, str. 303). Obstoječi javni pokojninski sistemi ustvarjajo upravičenost do polne pokojnine na hraniteljskem

otrok poskrbijo tudi za varstvo in nego bolnih in ostarelih (npr. Nemčija). V skladu s tem so kapitalistične države v osemdesetih letih prenovile hraniteljski model oziroma institucionalni patriarhat, kar se med drugim kaže tako na ravni davčnih politik kot tudi v naravi in distribuciji socialnih transferjev ter upravičenosti žensk do njih. Tako so denimo v Skandinaviji v tem času sicer ukinili davčne olajšave za poročene moške, če so njihove partnerice ostale doma, da bi v celoti poskrbele za gospodinjstvo in varstvo otrok. Vendar so z uvedbo individualnih obdavčitev sistem preoblikovali tako, da so zaposlene ženske postale upravičene do nižjih davčnih obremenitev pod pogojem, da so njihovi dohodki znatno nižji od dohodkov njihovih mož.⁴⁰ To pa je seveda delovalo kot ena v vrsti tihih strukturnih »vzpodbud«, da se ženske zaposlijo le za polovični ali skrajšani delovni čas, nase pa ob pomanjkanju širše mreže celodnevni vrtcev prevzamejo večino reproduktivnega in v nevidnosti doma opravljenega dela.⁴¹ Tako je v Veliki Britaniji in Avstriji za poročene ženske, ki so se po rojstvu otroka želele ponovno zaposliti, še v osemdesetih letih veljalo, da so morale delodajalcu predložiti potrdilo, v katerem je bilo jasno razvidno, da imajo za to tudi dovoljenje moža.⁴² Takšne uzakonjene prakse so bile v socializmu seveda neobstoječe, saj so bile anatema emancipacijskih politik.

modelu redno in polnozaposlenega, kar pomeni, da so ženske zaradi nekajletnega odhoda z dela zaradi skrbi za otroke in s tem prekinjene participacije na trgu dela dvojno prikrajšane. Prekinjena je rast in ob nastopu polovičnega delovnega časa še obseg njihovih plač. Zaradi tega se skrčijo tako obseg kot vrsta njihovih socialnih dodatkov ter upravičenost do drugih vrst pravic in ugodnosti, ki se vežejo na redno delo s polnim delovnim časom, ter ne nazadnje med drugim tudi končni izračun pokojnine, ki je odvisen od presečne vrednosti vseživljenjskih dohodkov (Dana C.D. Hill in Leann M. Tigges, »Gendering welfare state theory: a cross national study of women's public pension quality«, *Gender and Society*, let. 9 (1995), št. 1, str. 101). Posodobljeni hraniteljski model, ki ga zahodnoevropske kapitalistične države s svojimi socialnimi in finančnimi strategijami podpirajo in spodbujajo, vodi v ekonomsko nestabilnost žensk skozi vse njihovo življenje in posledično v odvisnost od njihovih partnerjev, na stara leta pa v več kot samo vidno revščino zaradi preniknih pokojnin.

- 40 Sainsbury, nav. delo, str. 87.

- 41 Zato je tudi bil leta 1979 velik delež žensk zaposlenih za polovični delovni čas: na Švedskem 46,2 %, na Danskem 46,3 %, na Norveškem 51,6 % in na Finskem 10,6 %. Ko je bila postavljena nova definicija dela za polovični delovni čas (ne 30, ampak manj kot 30 ur na teden), je to pomenilo, da se je na ta način umetno potisnilo število zaposlenih žensk za polovični delovni čas na statistično znatno nižjo raven, in sicer je to leta 1996 znašalo 23,5 % na Švedskem, 24,2 % na Danskem, 46,3 % na Norveškem in 11,2 % na Finskem (od le 58,9 % zaposlenih Fink) (Sainsbury, nav. delo, str. 106).

- 42 Eva Fodor, »The State Socialist Emancipation Project: Gender Inequality in Workplace Authority in Hungary and Austria«, *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, let. 29 (2004), št. 3, str. 790.

Na podlagi takšnih integriranih strukturnih prijemov, ki delujejo na ravni zaposlovalnih politik, davčnih sistemov in socialnih transferjev, kapitalistične države ohranjajo hraniteljski model in spodbujajo prenos reprodukcije od tega, kar bi morale biti skupno podprte in vzdrževane ustanove, na ramena posameznih gospodinjstev oziroma žensk. To pa ženske v kapitalističnih družbenih modelih na različne načine zaklepa v zasebnost njihovih domov kot primarnih, nevidnih gospodinj in negovalk ter odvisnih in sekundarnih, največkrat prekarjih in zato v resnici dvojno izkoriščanih delavk,⁴³ katerim poleg podplačanega in le prekarnege dela na trgu delovne sile ostaja naložena večina nevidnega, v umetno zasebnost potisnjene reproduktivnega dela. Tako v kapitalističnem sistemu ne glede na njegove različice identiteta žensk ostaja pokrčena na (od moža ali drugih članov širše družine) odvisnega družinskega člana in dvojno podcenjene, tj. hkrati vedno razpoložljive nevidne reproduktivne in hkrati pomožno okarakterizirane formalne delovne sile drugotnega pomena, iz česar izhaja tudi okrnjeni ali neobstoječi nabor socialnih pravic, saj te ostajajo v večini še vedno derivativne glede na status njihovih mož. Da bi lahko dostojno preživele na svojem, morajo ženske poleg vsega reproduktivnega dela, ki v določenem življenjskem ciklu zajema varstvo in nego otrok, v drugem pa skrb za nego starejših in obolelih članov družine (gl. npr. Nemčija), na svoja ramena prevzeti vsaj dvoje zaposlitev za polovični delovni čas, kar resnično vodi v dvojno ali trojno obremenitev (če je varstvo otrok združeno z istočasno potrebo po negi in oskrbi starejše generacije v ožji ali širši družini) zvečine podplačanih in podcenjenih žensk v kapitalističnih družbah.

V nasprotju s tem je za socializem veljalo, da je poudarjal vlogo ženske kot samostojne in od moža neodvisne, enakopravne delavke in matere, ki je imela pravico do zaposlitve za polni in nedoločeni čas, saj so iz tega izhajale pomembne individualne pravice do polnega socialnega, zdravstvenega in pokojninskega zavarovanja kot tudi možnost osebnega napredovanja in

Tako je bilo, kot navaja Fodor, leta 1982 v Avstriji zaposlenih komajda 48 % vseh žensk, od teh kar 20 % za polovični delovni čas, medtem ko je bilo denimo v socialistični Madžarski, ki jo avtorica uporablja za primerjalno izhodišče, zaposlenih 73 % vseh žensk. Le 3 % Madžark je imelo status gospodinj, v nasprotju s kar 40 % vseh žensk v Avstriji (prav tam, str. 789).

43 Pomembno je izpostaviti, da delo za polovični delovni čas obsega tudi veliko nadur, ki se jih ne obravnava kot take ali pa gre za skriti podaljšani delovni čas, kar pomeni, da zaposlene ženske tako opravijo skorajda polni delovni urnik, pri čemer je plačilna postavka nižja od običajnih za taisto vrsto dela, ki bi ga opravil mož, saj v kapitalističnem patriarhatu velja, da je tovrstna oblika ženskega dela le oblika dopolnilnega ali podpornega družinskega dohodka.

poklicne rasti. Da bi to tega lahko prišlo, pa sta bila ključnega pomena prav podružbljanje in prenos nekaterih delovno intenzivnih gospodinjstev, predvsem pa varstvenih, skrbstvenih in negovalnih opravil na široko mrežo skupno podprtih javnih ustanov in servisov. Z institucionalizacijo teh pridobitev je socialistična skupnost razbremenila ženske reproduktivnih opravil, reproduktivno delo pa pretvorila v problematiko splošnega družbenega pomena. Zato tudi teza o množičnem zaposlovanju žensk in njihovi istočasni dvojni obremenjenosti z reproduktivnim delom v socializmu ne zdrži. Vsekakor pa velja, kot smo pokazali, prav za zahodni kapitalistični sistem. Tu je namreč množično vstopanje žensk na trg delovne sile pomenilo zaposlitev za začasno obdobje do prvega rojstva otroka ali pa pretakanje v avtomatično podplačano in razvrednoteno delo za polovični delovni čas, kar je pomenilo, da množično zaposlovanje žensk na zahodu v resnici ni imelo emancipacijskega značaja, saj je vodilo kvečjemu k ustvarjanju rezervnega bazena odvisne in sekundarne delovne sile, medtem ko sta obseg in narava reproduktivnega dela ostala popolnoma nespremenjena. Zato definicija tako imenovane dvojne obremenitve (tj. s podplačanim delom na robu formalne ekonomije, ki ni omogočalo preživetja in sistemsko delegiranih obveznosti iz vsega reproduktivnega dela) velja za kapitalistični model družbenoekonomске ureditve in razmerij med moškimi in ženskami. Ni je mogoče prenašati na socialistični sistem, tako samoupravnega kot državnega, saj je ta institucionalno deloval v nasprotni smeri in tako razdril spone institucionalnega patriarhata, s tem pa ustvaril povsem drugačne možnosti delovanja in osebnostne samouresničitve za večino žensk (kot tudi moških).

Past, v katero se lahko ujamejo novodobna levičarska gibanja, ki svoja taktična izhodišča sicer iščejo v marksističnem nauku in antifa nasledstvu, je zapadanje v liberalnofeministične absurdizme, kot je nekontekstualizirana in deplasirana teza o dvojni obremenjenosti žensk v socializmu, ki v resnici velja za kapitalistični ustroj družbe. Tako je z uvozom liberalnega feminizma, za katerega smo pokazali, da podpira kapitalistični status quo, prišlo do ukoreninjenja povsem orientalistično privzetega pogleda na lastno socialistično polpreteklost, smisel česar ni samo izbris zgodovinskih dejstev, temveč izkrivljanje in degradacija dosežkov socializma tudi na področju družbenoekonomске emancipacije žensk. To pa je voda na mlin novodobnim lokalno-globalnim kapitalističnim elitam, ki poskušajo na podlagi ideološkega izničenja dosežkov socializma omehčati morebitni odpor, predvsem pa ponovno upravičiti pregon žensk iz formalne ekonomije za štiri stene domov, s tem pa tudi preoblikovanje statusa žensk iz enakopravnih v sekundarne, podplačane delavke in nevidne, primarne reproducentke, ki s svojim vedno

bolj neformalnim in v zasebnost doma potisnjenim reproduktivnim delom izdatno subvencionirajo novopečene lastnike kapitala pri vzdrževanju obstoječe in bodoče delovne sile. Z nerefektiranim prevzemanjem tovrstnih tez novodobna levičarska gibanja nehote, a uspešno kontraproduktivno sodelujejo pri degradaciji sistemskih emancipacijskih politik socializma, hkrati pa ostajajo zamrznjena v tako predelani obliki ponastavljenega gledanja na socializem. Prav to pa deluje tudi kot svojevrstna oblika politične nevtralizacije in kritičnega hendikepa, saj jim grozi, da ne bodo zmožna prepoznati in razumeti strukturnih procesov ponovnega vpeljevanja hraniteljskih modelov in s tem repatriarhalizacije družbe, ki jih vnaša in na prostoru nekdanjih socialističnih držav zahteva neokolonialistična uvedba kapitalizma.

Namreč do sistematične repatriarhalizacije družbe, v katero je socializem odločilno zarezal, prihaja prav v postsocialističnem času, saj je to sestavni del vpeljevanja kapitalističnih odnosov, tj. izkoriščanja človeka po človeku. Kaže se v oživljanju in ponovni krepitvi dihotomij javnega in zasebnega in v vzniku konservativnih ideologij o družini in spolu. Cilj teh procesov – pri čemer gre za prenos stroškov reprodukcije z lastnikov kapitala na lastno že tako podplačano delovno silo – sta razgradnja širokega sistema javnega varstva in vpeljevanje pozasebljene in individualizirane skrbi za otroke kot tudi starejše in bolne. Ta v skladu z na novo oživljenimi in poglobljenimi konstrukti femininosti tako pade na ramena žensk. Posledica je prisilno umikanje žensk iz formalne ekonomije oziroma trga dela v umetno, izolirano sfero doma, kar se v najboljšem primeru izteče v novo obliko njihove ponovne, a le delne in vse bolj prekinjene pripuščenosti vanj. To se kaže v vrsti strukturnih pritiskov in ukrepov, s katerimi se ženske sistematično izključuje in potiska iz javnega političnoekonomskega prostora, kar jih postavlja za delno ali popolnoma odvisne, s tem pa za socialno brezpravne in politično razveljavljene, drugorazredne državljane. Stičišče teh procesov repatriarhalizacije je razvidno iz znatno višje nezaposlenosti med ženskami kot med moškimi in iz njihove deprofesionalizacije in dekvifikacije kot delovne sile ob istočasni razgradnji prej široke mreže vzgojno-varstvenih in skrbstvenih ustanov. Posledica sta skrčenje poklicnih možnosti in profilov, namenjenih ženskam, ter pregon žensk iz formalne ekonomije v polformalne ali neformalne oblike novoustvarjenega drugorazrednega dela, kjer so, odrinjene na rob formalne ekonomije, po novem postavljene za obliko sekundarne in pomožne delovne sile, ki naj bi bila zato avtomatično plačana manj.

Zato je po uničenju socializma, če poglobljeno pogledamo nekaj najbolj nazornih kazalnikov repatriarhalizacije oziroma pogospodinjstva žensk, najvišja stopnja brezposelnosti doletela prav ženske, predvsem tiste tik pred

upokojitvijo in tiste z majhnimi otroki, medtem ko so se moški prej ali slej prezaposlili.⁴⁴ Pomenljivo je – kot denimo priča obsežnejša raziskava na primeru Rusije, enak vzorec pa je mogoče zaslediti po vsem nekdanjem socialističnem bloku –, da so bile ženske množično odpuščene iz gradbenih in drugih tehničnih strok in da se na takšna tehnološka oziroma inženirska in druga podobna visoko strokovna delovna mesta, za katera so bile ustrezno tehnično izobražene, niso mogle več vrniti kljub dolgoletnim delovnim izkušnjam.⁴⁵ Z uvedbo kapitalizma jim je bila namenjena drugačna vloga, pri čemer so bile v okviru najrazličnejših državno sponzoriranih preusposabljanj in minimalnih možnosti ponovne formalne zaposlitve preusmerjene v preoblikovani in nizkoplachilno razširjeni storitveni sektor, predvsem pa v razraščujoči se feminizirani sivi sektor. Medtem ko je bila na začetku devetdesetih let izobrazbena struktura večine odpuščenih žensk (poklicna ali specializirano) srednješolska, je zaradi skrčenja industrije in pretvorbe v podizvajalski, dodelovalni in izvozni sektor za zahodne korporacije vrsta poklicev, ki so se vezali na srednješolsko izobrazbo, odpravljena. Zato se je po dvajsetih letih najvišja stopnja brezposelnosti prenesla med visokoizobražene diplomantke, kar je vse bolj izrazito tudi v našem prostoru.⁴⁶ Istočasno z množičnim odpuščanjem žensk in njihovim ponovnim restriktivnim zaposlovanjem je potekala množična razgradnja socialnih pravic. Kapitalistična država materam na področju nekdanjega socialističnega bloka tako ne le ne zagotavlja več avtomatične zaposlitve za polni delovni čas, ampak tudi ne splošne upravičenosti do polno plačanega porodniškega dopusta in celotnega nadomestila za starševski dopust, kar ženske postavlja v odvisen in podrejen položaj. Hkrati so na novo restavrirane kapitalistične države nekdanjega vzhodnega bloka po vzoru nekaterih zahodnoevropskih dopust za nego in vzgojo otroka podaljšale večinoma na tri in več let in na ta način odstranile ženske iz formalnega sektorja, saj so v skladu z diktati Mednarodnega denarnega sklada in evropske centralne politike hkrati tudi razgradile in skrčile ali pa skorajda v celoti ukinile mrežo javnih vzgojno-varstvenih storitev, še zlasti

44 Rudolph idr., nav. delo, str. 17–21, Alison Stenning idr., *Domesticating Neo-Liberalism: Spaces of Economic Practice and Social Reproduction in Post-Socialist Cities*, Wiley-Blackwell, Oxford in Chichester, 2010, str. 84.

45 Sue Bridger in Rebecca Kay, »Gender and generation in the new Russian labour market«, v Hillary Pilkington (ur.), *Gender, Generation and Identity in Contemporary Russia*, Routledge, London, 1996, str. 24.

46 Tako je stopnja nezaposlenosti med mladimi do 26. leta od leta 1998 najvišja med mladimi ženskami z višjo in visoko izobrazbo, saj v tej kategoriji predstavljajo mlade ženske kar 73,5 % brezposelnih (Kozmik v Jogan, nav. delo, str. 163).

tistih, ki so bile namenjene otrokom do tretjega leta starosti.⁴⁷ Denimo na Poljskem se je to zgodilo čez noč, v našem prostoru pa postopoma, z zmanjševanjem proračunskih sredstev ob istočasnem zniževanju davčne stopnje na kapitalski dobiček, kar je pokrčilo in hkrati podražilo razpoložljiva mesta v vrtcih in jaslih. Če želijo mlade matere ohraniti zaposlitev, so ob okleščeni ali ukinjeni javni mreži zavoljo skrbi za varstvo otrok vse bolj prisiljene sprejeti prekarne oblike zaposlitve (kot je delo za polovični delovni čas ali delo na domu) in ostati doma ali pa prenesti varstvo otrok na svoje matere, ki, če niso že upokojene, reducirajo število svojih delovnih ur ali pa se zatekajo k predčasni upokojitvi; to pa tudi njihov dohodek in pravice iz zaposlitvenega statusa prevaja v sekundarnega ali pa ga ob predčasni upokojitvi drastično krči. Skupaj z razgradnjo ali ukinitvijo cenovno dostopne mreže javnih vrtcev sta sledili deprofesionalizacija in dekvilifikacija žensk, da bi se jih na ta način prestavilo iz formalnega sektorja ekonomije v neformalnega ali polformalnega, posledica česar je tudi krčenje poklicnih profilov, ki naj bi bili še na voljo ženskam. To med drugim poteka na podlagi državno sponzoriranih preusposabljanj, kar je evfemistično poimenovanje, saj je njihov skupni označevalec v resnici razlastitev žensk obstoječih višjih kvalifikacij in privajanje na nižje kvalificirana, predvsem storitvena dela, kot so čiščenje, gospodinjenje in zasebno varstvo otrok.⁴⁸ Smoter tovrstnih programov za preusposabljanje večinoma ni iskanje formalnih oblik zaposlitve, ampak navajanje celo na idejo, da predvsem hobiji, ki so jih do sedaj imele ženske (vrtnarjenje, klekljanje, kvačkanje in ne nazadnje varstvo otrok), lahko služijo kot oblika dopolnilnega dohodka, tj. dohodka, ki v kombinaciji z drugimi oblikami začasnih zaposlitev ali pa zaposlitev za polovični delovni čas pri naša minimalno preživetje v senci sive ekonomije, s katero ženske matere podpirajo družinski dohodek. Tako gredo demontaža široke in razvejane

47 Tako so poleg Poljske tudi Češka, Slovaška, Madžarska, Litva in Romunija skorajda v celoti ukinile vzgojno-varstvene ustanove za otroke do treh let starosti, kjer se pokritost giblje le še od 2–6 % celotne populacije otrok, mlajših od treh let. To jih po novem postavlja ob bok zahodnoevropskim državam, med katerimi najnižje kotirajo denimo Nemčija, Nizozemska, Luksemburg po 2 %, Avstrija (9 %), Španija (10 %), Portugalska, Grčija (11 %), Velika Britanija (2–4 %) in Italija (6 %), Norveška (12 %) (Janneke Plantenga idr., »Childcare Services in 25 European Union Member States: The Barcelona Targets Revisited«, *Comparative Social Research*, let. 25 (2008), str. 51; Meyers idr., nav. delo, str. 127).

48 Bridger in Kay, nav. delo, str. 22. V tej luči je zato več kot nazorna izjava ene od mnogih odpuščenih ruskih inženirke: »Veste, kako je v tej državi – vse inženirke so se spremenile v računovodkinje ali knjigovodkinje! Vse smo opravile enomesečni tečaj. Petnajst let smo študirale, da bi postale inženirke, in v enem mesecu smo se spremenile v računovodkinje ali knjigovodkinje.« (Prav tam, str. 25.)

mreže in krčenje ali ukinjanje najrazličnejših oblik podružbljenega skrbstvenega in varstvenega dela vključno z izplačili za porodniški dopust z roko v roki ne le z manjšanjem kakovosti in razpoložljivosti tovrstnih oblik skupnega dobrega, temveč v prvi vrsti predstavlja obliko strukturnega pritiska in preusmeritve večine žensk v za to novo ustvarjeno kategorijo neformalne, s tem pa sekundarne in odvisne delovne sile. Zato je njihov položaj drastično slabši v primerjavi s tistim, ki ga v sistemu izkoriščanja človeka po človeku še vedno imajo moški. Zato lahko sklenemo, da kapitalistični režimi – katerim je vsem po vrsti na eni strani lasten izrazit manko kot tudi cenovna nedostopnost obstoječih javnih varstvenih ustanov, na drugi pa podplačani in podaljšani porodniški dopusti – potiskajo ženske v specifične in multipne prekarne oblike ponovnih zaposlitev, kar v kapitalistično neoaneksiranih državah vodi v dvojni pojav, tj. strukturno pogojeni vznik vsaj dvojne nadobremenjenosti in izžetosti žensk ter v feminizacijo revščine.

Ob istočasni repatriarhalizaciji in tradicionalizaciji družbe v kapitalistično-neoaneksiranih državah pridobiva uradno veljavo liberalni feminizem. Ta namesto systemske analize in iskanja strukturnih vzrokov pri zakoličevanju spolnih razlik pojmovanje patriarhata redukcionistično zveja, s tem pa kontraproduktivno preobrača na raven izoliranih medosebnih konfliktov in individualnih trenj med domnevno že samo po sebi močnimi moškimi in šibkimi ženskami, ki jih je kot take treba zaščititi. Tako so se pod pokroviteljstvom evropske libertarne politike v zadnjih dvajsetih letih med drugim vzpostavili SOS-telefoni, svetovalnice za prehranjevanje in za podjetništvo. Za vse je značilno, da vložnemu trudu in nadčloveški skrbi prostovoljk navkljub delujejo na ravni paliativnih in volonterskih in zato okleščenih socialnih služb oziroma blažilnih, sporadičnih humanitarnih intervencij, saj zgolj omiljujejo posledice sistema, ne da bi se bilo pri tem treba na kakršen koli način soočiti s strukturnimi vzroki, ki takšen položaj žensk proizvajajo in vse bolj krepijo.⁴⁹ Medtem po drugi strani v ozadju poteka dokončna razgradnja še zadnjih systemskih in infrastrukturnih ostankov emancipacijskih pridobitev socializma, kar vse ženske vedno bolj potiska na rob družbe, med nje pa uvaja tudi fe-

49 Denimo: skokoviti porast nasilja nad ženskami je namreč v neposredni povezavi z izgubo njihovega družbenoekonomskega položaja in statusa samostojnih mater in samozadostnih delavk, torej z večanjem brezposelnosti med ženskami in, komplementarno gledano, z uvajanjem npr. strukturnih programov, ki vodijo v vse večjo in premočrtno dekvilifikacijo žensk in njihovim potiskanjem na rob formalne ekonomije, s tem pa strukturno zoženih možnosti in naraščajoče nemoči, da bi se iz takega odnosa lahko umaknile, saj nimajo dovolj samostojnih finančnih resursov, da bi lahko preživele na svojem.

nomen, ki ga socializem ni poznal, tj. razredno razslojevanje žensk in oblikovanje različnih stopenj njihove drugorazrednosti. Tako smo, kot zadnji na vrsti med nekdanjimi socialističnimi državami, priča zniževanju nadomestil za porodniški dopust, ki naj bi za zadnjih šest mesecev znašal le 80 odstotkov povprečne plače. S tem se Slovenija pridružuje Hrvaški, kjer je od sredine devetdesetih let porodniški dopust do otrokovega šestega meseca plačan le še v višini 80 odstotkov materinega dohodka, in to z zgornjo omejitvijo med 216 in 574 evrov, starševski pa je pavšalno odmerjen in se giblje le še v višini med 216 in 377 evrov na mesec. Tu ne gre samo za krčenje socialnih pravic in ekonomske neodvisnosti žensk (tako mater kot delavk), ampak tudi za način, s katerim kapitalistična država ustvarja strukturne vzroke, na podlagi katerih matere iz višjih dohodkovnih razredov sili, da predčasno zapustijo porodniški staž in se čim prej vrnejo na delo, da bi pridobile polno izplačilo v obliki plače. Varstvo dojenčka pa prenesejo na novovznikli varstveni prekarizat, ki ga spodbuja država z uvedbo instituta podplačanih, dequalificiranih in nezaščitenih varušek na domu. Ker gre istočasno za krčenje javnovarstvenih ustanov in poviševanje cen v preostalih, še obstoječih ustanovah, to za ženske, ki s svojimi minimalnimi plačami ne dosegajo kritja stroškov niti za enega otroka v vrtcu, pomeni, da so prisiljene ostati doma in/ali se zateči k prekarnim oblikam dela na domu oziroma za polovični delovni čas.⁵⁰ Čeprav se zdi, da sta to povsem različni situaciji, pa gre v obeh primerih za prenos stroškov reprodukcije od skupne skrbi in skupno enakomerno, vključno z lastniki kapitala, podprte mreže v zasebnost in na ramena individualnih žensk, s tem pa neposredno in v celoti na njihove dohodke, ki naj bi se jih v celoti žrtvovalo, da bi ženske ostale doma, ali pa vanje korenito zarezalo, saj postanejo tudi premožne ženske edine v družini odgovorne za takšno varstvo otrok.⁵¹ S tem postanejo nosilke vseh finančnih izdatkov ne glede na to, ali

50 Na Hrvaškem je leta 2011 po razpoložljivih podatkih začasno ali trajno prenehalo delati 60.933 od 111.224 žensk, katerih otroci so bili mlajši od osem let. To znaša 54,5 % vseh žensk z otroki, mlajšimi od osem let, kar pomeni vsaka druga ženska (*Jutranji list*, 23. 8. 2011).

51 Enako strukturno past predstavlja tudi nov zakonski predlog v Sloveniji, po katerem naj bi bilo koriščenje enomesečnega starševskega dopusta za očeta obvezno, sicer se v nasprotnem primeru prav za toliko skrajša starševski dopust za mater. Vprašanje je, kam potem z enajstmesečnim otrokom, če naj bi bil sprejem v jasli možen šele po enem letu – kot kaže večdesetletna praksa na Zahodu, zadnje desetletje pa tudi v nekdanjem socialističnem bloku (npr. Estonija), premostitev enomesečne luknje po navadi vodi k temu, da se matere sprijaznijo z iskanjem dolgoročnih prekarnih zaposlitev za določen ali polovični delovni čas, kar jih ponovno odriva na rob preživetvenih možnosti in v odvisnost od ostalih družinskih članov.

gre za revne ali za premožnejše ženske, čeprav so posledice za tiste z nižjimi dohodki katastrofalnejše od tistih z višjimi.

Komplementarna tem politikam razgrajevanja javnovarstvenih ustanov in porodniških nadomestil ter uvajanja zgolj paliativnih humanitarnih ženskih organizacij je uradno sprejeta liberalnofeministična politika enakih možnosti, ki je izpodrinila in nadomestila socialistično politiko enakopravnosti. Politika enakih možnosti zaposlovanja je namreč deklarativne narave, saj prikriva, da so te možnosti na voljo le premožnejšim ženskam, če ob vsepotekajoči demontaži javnega skrbstva za starejše in otroke poskrbijo za tako imenovano outsoursanje in s tem za prenos večine pozasebljenih skrbstvenih, varstvenih in gospodinjstkih dejavnosti na ramena nevidnih in s kolektivnimi pogodbami nezaščitenih varušek in pomočnic na domu. Politika enakih možnosti, ki je uradna politika Evropske unije in njenih imperialističnih centrov kot seveda tudi aneksiranih perifernih, nekdanj socialističnih držav, je politika s figo v žepu. Ali povedano z besedami Vide Tomšič, »giblje se na ravni meščanskega prava – deklarativnega priznavanja človekovih svoboščin in enakih pravic za različne ljudi, vendar brez materialnih in političnih možnosti in pogojev za uresničevanje enakosti.«⁵² Kajti, kot je prepoznala Maca Jogan, citirajoč Conella, kapitalizem »degradira položaj večine žensk, hkrati pa slavi vstop manjšine žensk v uradno razspoljeni raj profesionalnega uspeha.«⁵³ Politika enakih možnosti torej »ne izboljšuje položaja žensk kot družbene skupine«,⁵⁴ saj v imenu vseh žensk v resnici slavi le individualne dosežke peščice posameznic, katerim te »pravice« zaradi njihovega gmotnega statusa in na račun izkoriščanja ostalih žensk v bistvu ni treba dati, ker jim je že vnaprej zagotovljena.

Pri tem je treba izpostaviti, da ideološki pristop in učinki liberalnega feminizma ne stojijo ravno v nasprotju s konservativno, antifeministično reakcijo, kot se zdi na prvi pogled, ampak so si med seboj dopolnjujoči. Zato v kapitalističnem svetu istočasno uspevata tako kompromisni liberalni feminizem, ki vzdržuje kooptativno stanje in s tem obstoječe razmerje moči, kot antifeministična reakcija, ki dogmatično gledano predstavlja očitnejše pozunanjenje teženj kapitalističnega sistema k popolni domestikaciji žensk brez večjih izjem. Če liberalni feminizem deluje v času kapitalističnega miru, pa v času izrazite kapitalistične krize jeziček na tehtnici zaniha bolj izrazito k drugemu polu, tj. totalni konservativni antireakciji.

52 Tomšič, *Ženska v razvoju socialistične samoupravne Jugoslavije*, str. 83.

53 Prav tam, str. 145–146.

54 Jogan, nav. delo, str. 145.

Temu ideološkemu polju se zavoljo nekritičnega privzemanja in zapadanja v podmene liberalnega feminizma in drugih izvoznih teoretičnih konceptov, kot jih piše in nastavlja kapitalistični red, nehote pridružujejo tudi novodobna neomarksistična in antifa gibanja. Povedano drugače: čeprav neomarksistična levica vključno z novovzniklimi antifa gibanji sama sebe deklarira za naslednico in nosilko socialistične dediščine, pa se s privzemanjem liberalnega in zato v resnici sebi antitetičnega diskurza – ki pa ga, skrb vzbujajoče, ne prepozna kot takega – postavlja na isti ideološki breg kot sile kapitalistične reakcije, proti katerim naj bi se borila. V tej luči zato še toliko bolj vzbuja skrb, da neomarksistična antifa gibanja nastopajo v imenu socializma, predstavljajoč se za njegovo neposredno kontinuiteto, a v resnici delujejo kot njegova diskontinuiteta. Namesto nekritičnega podleganja zahodnim konceptom in tezam o socializmu bi se bilo zato nujno treba ponovno nasloniti na bogato študijsko knjižnico in rešitve, ki jih je za sabo pustil samoupravni socializem, prečesati notranje kritike, ki so se porajale ob sprotnem reševanju nastajajočih ovir, hkrati pa vseskozi ohranjati primerjavo in s tem še kako potrebno kritično distanco do zahodnoevropskih modelov samodeklariranih liberalnih emancipacijskih politik, smisel katerih je tiho ohranjanje sistema družbenospolnega izkoriščanja v imenu drobnih razrednih prednosti peščice na račun večine (žensk). Pri tem epistemološkem in zato ključnem strateškem premiku je zato še toliko bolj pomembno imeti pred očmi jasno vodilo, ki pravi, da je »danes pomembno biti komunist, in ne levičar, in ukvarjati se z Jugoslavijo, vendar ne biti jugonostalgik«. ⁵⁵

⁵⁵ Iz prispevka Ivane Momčilović, v pripravi za objavo v eni od prihodnjih števil *Borca*.

Ob izidu knjige Michaela A. Lebowitza *Socialistična alternativa* (Založba Sophia, 2014, 208 str.) objavljamo avtorjevo uvodno razmišljanje ter spremno besedo prevajalca Primoža Krašovca. Kot pravi avtor, je namen te knjige »očrtati alternativno pot, ki se osredotoča na polni razvoj človeških potencialov. Moje izhodišče je, da nujno potrebujemo vizijo takšne alternative.« Študija nadaljuje in širi razpravo o politični ekonomiji delavskega razreda in je plod avtorjevega dolgoletnega proučevanja ekonomskih sistemov, kritične obravnave socializmov 20. stoletja ter osebnih izkušenj in dejavnosti (mdr. v Novi demokratski stranki Kanade, pripravljanje socialističnih politik lokalnih skupnosti, sodelovanje z Inštitutom za delavski nadzor iz Velike Britanije), zlasti pa venezuelske izkušnje. Koncept socializma, ki ga razvija, je alternativa tako realnemu socializmu sovjetskega modela kot jugoslovanskega sistemu tržnega samoupravljanja. Prav tako tudi ni knjiga o bolivarskem procesu v Venezueli. »Ta proces je vsekakor razkril pošast socializma 21. stoletja, toda ali je ta posebna pošast dejansko resnična?«

Avtor posveča knjigo vsem »tistim, ki se morajo boriti za družbo, v kateri se bogastvo ne kaže kot 'ogromna zbirka blag' in v kateri se 'virov vsega bogastva', človeških bitij in narave, ne uničuje«.

Priporočamo!

(Op. ur.)